

Anna Pięta-Szawara

"Polski rok 1968", Jerzy Eisler, Warszawa 2006 : [recenzja]

Polityka i Społeczeństwo nr 6, 144-150

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Pięta-Szawara

JERZY EISLER: *POLSKI ROK 1968*

**WYD. INSTYTUT PAMIĘCI NARODOWEJ, KOMISJA ŚCIGANIA
ZBRODNI PRZECIWKO NARODOWI POLSKIEMU,
WARSZAWA 2006, 808 SS.**

Okres Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej głęboko zapadł w świadomość historyczną narodu, wywołując kontrowersje aż do chwili obecnej. Nadal trwa dyskusja na temat tego ponadczterdziestoletniego rozdziału w najnowszej historii Polski, wyznaczanego kolejnymi fazami konfliktów i obfitującego w często dramatyczne wydarzenia, wpływające przecież nie tylko na bieg dziejów naszego kraju, ale również Europy i świata.

Rozprawa komunistów z opozycją polityczną, wojna państwa z Kościołem oraz krwawo stłumiony bunt robotniczy w czerwcu 1956 r. to zjawiska uznawane przez polskie społeczeństwo za symbole polityki prowadzonej przez władzę PRL w okresie stalinizmu. Wyrzistą datą w historii zapisał się również październikowy przełom polityczny, poprzedzony rewelacjami ppłk. Józefa Światły na temat funkcjonowania bezpieki, XX Zjazdem KPZR oraz amnestią w kwietniu 1956 r., który w powszechnej świadomości uznawany był za początek procesu tzw. odwilży i zmian w Polsce. Liberalizacja w polityce wewnętrznej i nadzieje na upowszechnienie wolności, utożsamiane powszechnie z osobą Władysława Gomułki, nie przetrwały jednak długo, ponownie ustępując miejsca represjom i nowym konfliktom społecznym. Ich eskalacją stał się rok 1968, którego wydarzenia stanowią przedmiot zainteresowań badawczych Jerzego Eislera.

Pierwszą książkę, dotyczącą schyłku okresu gomułkowskiego, poświęconą w głównej mierze wydarzeniom marcowym, ale uwzględniającą ponadto ich historyczne tło od momentu przełomu październikowego, prof. Eisler opublikował już w roku 1991 (*Marzec 1968: geneza, przebieg, konsekwencje*, Warszawa 1991, ss. 476).

Wówczas monografia marcowego konfliktu w znacznej części oparta została na relacjach opozycjonistów – uczestników tamtych wydarzeń, memuarystyce, a także opublikowanych dokumentach i licznych artykułach prasowych. Uogólnienia te, przygotowywane jeszcze w latach 80., z oczywistych względów nie mogły zostać wówczas poparte badaniami nad archiwaliaми PZPR, mającymi przecież kluczowe znaczenie dla rekonstrukcji omawianych wydarzeń. Był to jeden z głównych powodów, dla których Autor nie zarzucił badań nad problematyką marcową i po zmianie sytuacji politycznej w Polsce po roku 1989 podjął się przeprowadzenia szerokiej kwerendy udostępnionych historykom archiwaliów. W efekcie dotarł do wielu nieznanych wcześniej źródeł, z których najważniejsze pochodziły z archiwum IPN (stanowiąc zdecydowanie dominujące źródło historyczne dla realizacji założonych przez Eislera celów badawczych), ale wykorzystał również materiały Archiwum Akt Nowych, Archiwum Dokumentacji Historycznej PRL oraz zbiory Ośrodka Karta (s. 9). Ich opracowanie stało się podstawową przesłanką powstania omawianej w tym miejscu monografii. Ponadto przywołane zostały również archiwalia angielskie i francuskie, m.in. zbiory Public Record Office i Cabinet Office w Londynie, czy Archives du Ministère des Affaires étrangères, ale te miały dla Autora zdecydowanie drugorzędne znaczenie, gdyż w przypisach znaleźć można jedynie kilkakrotne odwołanie się owych źródeł (por. m.in. s. 119, 500).

Polski rok 1968 Jerzego Eislera to obszerna i bogata w szczegóły, licząca 808 stron publikacja, w której Autor podjął się próby zaprezentowania przyczyn, przebiegu i skutków marcowej rewolty; zagadnień ważnych, kontrowersyjnych, a równocześnie stosunkowo słabo zbadanych. Nie zdecydował się w niej, w przeciwieństwie do poprzedniej swojej książki dotyczącej Marca '68, na szczegółową prezentację szerszego kontekstu dla omawianych wydarzeń, skupiając się tym razem wyłącznie na problematyce politycznego kryzysu w Polsce, ale ukazując przy tym całą jego złożoność. Jak sam bowiem napisał, był to na tyle skomplikowany splot okoliczności, że: „należałoby (...) mówić nie o jednym Marcu, lecz raczej o Marcach – w liczbie mnogiej. Pod pojęciem tym kryje się wszak kilka różnych, niekoniecznie ze sobą powiązanych, a niekiedy wręcz wykluczających się i przeciwstawnych nurtów” (s. 11).

Opracowanie podzielone zostało na dwanaście rozdziałów, w których Eisler zrezygnował z układu chronologicznego na rzecz konstrukcji problemowej. Uzupełniono je przypisami, wykazem skrótów oraz

rozległą bibliografią. Poza wspomnianymi już zespołami archiwalnymi Autor w szerokim zakresie wykorzystał opublikowane dokumenty, listy, przemówienia, pamiętniki i relacje osób zaangażowanych w omawiane wydarzenia oraz bogatą literaturę przedmiotu, w tym również opracowania obcojęzyczne. Uzupełnienie stanowią ponadto wybrane tytuły prasowe. Wydaje się, że dla stworzenia pełnego katalogu źródeł zabrakło jedynie wykorzystania archiwów radzieckich, o których Autor nie wspomniał we wstępie. Dopiero w dalszej części książki znajdujemy krótką notkę, iż archiwalia te nie zostały do tej pory udostępnione historykom (s. 523), jednakże nie są to wyjaśnienia wystarczające. Można jedynie przypuszczać, że stanowiło to istotne ograniczenie badawcze dla Eislera, bo być może dzięki tym dokumentom udało by się ukazać zasięg wpływów oraz rolę ZSRR w wydarzeniach marcowych w Polsce, której ocena obecnie nie jest oparta na naukowej analizie owych źródeł.

Rozdział pierwszy omawianej publikacji poświęcony został krótkiemu przybliżeniu czytelnikowi postaci Władysława Gomułki, który w pracy Eislera wydaje się postacią najważniejszą, tworzącą oś prowadzonego wykładu, a ponadto ukazaniu wewnętrznych podziałów frakcyjnych w PZPR. Autor zaprezentował grupę „ślązaków”, skupioną wokół Edwarda Gierka, oraz nacjonalistyczną frakcję „partyzantów” Mieczysława Moczara, formalnie lojalnych wobec Gomułki, ale wyraźnie już wykazujących dążenia do przejęcia władzy. Jednakże, jak zauważył Eisler, Marzec '68, nie był wyłącznie efektem rozgrywek frakcyjnych na szczytach partii komunistycznej, ale również skutkiem tego, że dopuszczono do głosu środowiska o radykalnych poglądach, a sam Gomułka, wygłaszając 19 czerwca 1967 r. na VI Kongresie Związków Zawodowych przemówienie dotyczące żydowskiej piątej kolumny w Polsce, dał wyraźny polityczny asumpt na społeczne ujawnianie antysemitycznych postaw (s. 43). Odnośnie do tej kwestii Autor podjął krótką próbę wyjaśnienia powodów, jakimi kierował się I Sekretarz Komitetu Centralnego PZPR, decydując się na użycie owego określenia, ale ten problem warto byłoby potraktować w pracy zdecydowanie szerzej. Analizując przyczyny wewnętrznego kryzysu władzy w Polsce, Eisler jedynie pobieżnie wskazał istotne procesy i wydarzenia międzynarodowe, jak choćby rywalizację amerykańsko-radziecką, narastające napięcie w relacjach ZSRR-Chiny, konflikt arabsko-izraelski czy coraz poważniejsze młodzieżowe protesty wobec wojny w Wietnamie i starego porządku świata. Na ich tle zaprezentował genezę polskiego ruchu studenckiego, która omówiona została w rozdziale drugim opracowania.

„Komandosi” to część rozprawy poświęcona przedstawieniu wczesnego okresu działalności głównych uczestników wydarzeń marcowych, tych, którzy w 1968 roku postanowili podjąć próbę zreformowania otaczającej ich socjalistycznej rzeczywistości. W znacznej mierze byli to studenci, m.in. Jacek Kuroń czy Karol Modzelewski, którzy za podważanie autorytetu partii i władz oraz działanie na szkodę państwa polskiego zostali aresztowani, a następnie w lipcu 1965 r. skazani na karę pozbawienia wolności. Mimo uwięzienia liderów środowisko komandosów nie tylko nie zostało rozbite, ale wręcz, co podkreślił Autor, uległo dalszej konsolidacji (s. 75) i w konsekwencji nadal prowadziło opozycyjną działalność. Eisler ukazał w omawianym fragmencie rozprawy różne rodzaje aktywności opozycjonistów, zarówno te o charakterze naukowym, chociażby organizowanie i prowadzenie grup samokształceniowych, jak również wyraźne działania polityczne: zebrania, demonstracje czy wiece. Interesujący fragment rozdziału stanowi polemika Autora z utartymi, obiegowymi informacjami na temat grupy komandosów, opierająca się niestety w znacznej mierze na jednostronnych wspomnieniach jej członków. Może więc warto byłoby rozprawić się z niektórymi mitami dotyczącymi Marca '68, poszerzając zakres prezentowanych źródeł?

W rozdziale trzecim Eisler podjął problem stosunków polsko-żydowskich, rozpoczynając swój wykład od kwestii ważnej z metodologicznego punktu widzenia, a mianowicie od wyjaśnienia zasadności wykorzystania w książce i ukazania różnicy w zakresie używania pojęć: Żyd i Polak żydowskiego pochodzenia. W dalszej kolejności przedstawił panoramę dziejów Żydów w Polsce już od lat przedwojennych, prowadząc ją poprzez okres wojny i tragedię *Endlösung*, wyjaśnił przyczyny i zaprezentował przebieg kolejnych fal żydowskiej emigracji z Polski powojennej (s. 95), a następnie podjął polemikę z „jednym z najtrwalszych stereotypów” dotyczących rządów „żydokomuny” (s. 98 i n.). Ukazując ciągle narastanie kampanii antysemitkiej w Polsce, Eisler pokazał stopniowo krystalizujące się dążenia „partyzantów” do zdobycia władzy i przygotowaną przez nich prowokację, która wykorzystując trudną sytuację społeczną, doprowadziła do jednoznacznego wskazania wroga i równoczesnego celu ataków. Stali się nim Żydzi, inteligencja twórcza oraz studenci.

Antysemitka nagonka zaowocowała rasowymi czystkami i masową emigracją Żydów oraz osób żydowskiego pochodzenia z Polski. Autor, zwracając uwagę na rozbieżności w orientacyjnych danych przytaczanych przez badaczy podejmujących ten problem, zauważył, że ta trzecia

już w powojennej Polsce fala żydowskiej emigracji była zdecydowanie mniej liczna niż sugerowały to uprzednie szacunki historyków, wahające się wokół 20 tys. osób (s. 130). W sumie, jego zdaniem, wyjechało wtedy około 15 tys. emigrantów, co potwierdzać ma odnaleziony przez Eislera w Archiwum IPN dokument z 1973 r. W odpowiednim przypisie Autor nie odsyła jednak czytelnika do owego źródła, nie podając żadnych elementów opisu bibliograficznego owego dokumentu, który, jak twierdzi, jednoznacznie określać ma rozmiar pomarcowej emigracji (s. 131).

Aby niewprawiony czytelnik mógł lepiej zrozumieć sens wydarzeń marcowych, kolejny rozdział pracy poświęcony został zaprezentowaniu relacji pomiędzy środowiskami twórczymi: pisarzami, dziennikarzami, kadram naukową, ludźmi świata kultury i sztuki a przedstawicielami władz partyjno-państwowych. Ukazując uderzenie w elity społeczne, Eisler zaprezentował mechanizm rozprawiania się PZPR ze wszystkimi, którzy odważyli się zbuntować przeciwko prowadzonej polityce. Szczegółowo zrelacjonował również bezpośrednią przyczynę Marca '68, tj. sprawę *Dziadów* wystawianych na scenie Teatru Narodowego w reżyserii Kazimierza Dejmka, zwracając uwagę czytelnika na mało znane szczegóły dotyczące okoliczności wydania zakazu dalszego wystawiania sztuki. W dalszej kolejności zaprezentował jego następstwa: od ostatniego spektaklu, poprzez studencki pochód pod pomnik Mickiewicza, aż po zebranie literatów i jego konsekwencje dla pisarzy protestujących nie tylko przeciwko zdjęciu *Dziadów* ze sceny, ale przede wszystkim wyrażających swój sprzeciw wobec takiej polityki władz, która, ich zdaniem, zagrażała kulturze narodowej (s. 199).

W kolejnych czterech rozdziałach książki Eisler zaprezentował przebieg oraz ogólnopolski zasięg studenckich protestów. Brutalna reakcja ze strony władz na wiec akademicki zorganizowany 8 marca 1968 r. na Uniwersytecie Warszawskim spowodowała rozszerzenie się buntu na inne miasta Polski, w których wydarzenia również znalazły się w zasięgu perspektywy badawczej Eislera. Dokonał chronologicznej prezentacji równoległe przebiegających zajęć w Gliwicach, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Szczecinie, Wrocławiu, Legnicy, Częstochowie, Gdańsku, Poznaniu, Olsztynie, Opolu, Bydgoszczy, Katowicach, Toruniu, Legnicy, Koszalinie, Radomiu i Jeleniej Górze. Wykorzystując archiwa Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, zwłaszcza meldunki, statystyki aresztowań i sprawozdania Milicji Obywatelskiej, ukazał, jak wielkie rozmiary przybrał protest młodych w całym

kraju. Godna uwagi i podkreślenia jest przy tym udana próba wykazania przez Autora, że wydarzenia Marca '68 nie miały wyłącznie charakteru czysto studenckiego, jak zwykle się to powszechnie przyjmować. Ten fragment rozważań dotyczący społecznego zasięgu protestów jest zapewne jednym z bardziej interesujących w omawianej monografii, bowiem obala tezę, że młodzież akademicka protestowała osamotniona i odizolowana od reszty społeczeństwa. Eisler wykazał, że studentów wspierali niejednokrotnie nie tylko uczniowie szkół średnich (choćby w Bielsku-Białej), ale również i robotnicy, czego dowodem mogą być chociażby informacje na temat liczby zatrzymanych, wywodzących się z poszczególnych grup społecznych. Na podstawie danych MSW Autor wyliczył, że „od 7 marca do 6 kwietnia w całym kraju zatrzymano 2725 osób, w tym 937 robotników – o ponad 300 więcej niż studentów” (s. 396).

Istotnym walorem recenzowanej monografii jest również analiza wydarzeń marcowych w tych aspektach, które w literaturze przedmiotu mają zwykle znaczenie marginalne lub nawet są zupełnie pomijane. Poświęcony im został rozdział dziewiąty, prezentujący sytuację w Ludowym Wojsku Polskim, gdzie również miały miejsce antyżydowskie czystki, oraz rozdział jedenasty, podejmujący kwestię stosunków pomiędzy państwem a Kościołem katolickim. Konsekwencje społeczno-polityczne oraz dyskusje toczone w strukturach władz PRL w następstwie protestu z 1968 r. Autor ukazał w rozdziale zatytułowanym „Polityczna rozgrywka”, natomiast w ostatniej części swojej monografii pokrótce tylko zarysował problem Czechosłowacji oraz sprawę udzielenia jej przez państwa Układu Warszawskiego, w tym Polskę, „braterskiej pomocy” (s. 735). Wydaje się jednak, że znaczenie sierpniowej inwazji było na tyle duże, że należało tę kwestię zbadać dogłębniej.

W 2008 roku minęła czterdziesta rocznica Marca '68, miesiąca niezwykle, dramatycznego, ale równocześnie niosącego nadzieję wolności. Może więc warto przy tej okazji dowiedzieć się czegoś więcej o tym, co wydarzyło się wówczas w Polsce, co nakazało młodym ludziom, studentom i intelektualistom, zaprotestować wobec otaczającej ich totalitarnej rzeczywistości. Bo przecież demonstracje przeciw zdjęciu z afisza Mickiewiczowskich *Dziadów* w reżyserii Kazimierza Dejmka nie były celem samym w sobie, lecz tylko pretekstem do podjęcia szerszej akcji. Doskonałą okazją ku temu będzie lektura monografii Jerzego Eislera: pracy wyjaśniającej genezę, przebieg i konsekwencje studenckiego buntu wiosną 1968 r., a także prezentującej towarzy-

szące mu wydarzenia i obfitującej w szereg nieznanych do tej pory faktów. Jej zaletą jest przystępny język oraz przejrzysta struktura wykładu. Książka z całą pewnością będzie zachęcać i pobudzać do wielu dyskusji dotyczących tamtych dramatycznych wydarzeń, stanowiąc istotny krok w badaniach najnowszej historii Polski.